

Haziran 1119'da geri dönüp beklemeye başladı. İlgazi'nin harekete geçmesi sırasında Haçlılar'ın Halep'i kuşattığı haberi alınca buraya yöneldi. İlgazi, Kinnesrîn'de Tuğtegin'i beklerken Antakya hâkimi Roger de Salerne'in ordusunu pusuya düşürerek imha etti. Tuğtegin, Artah Kalesi'ni kuşatmakta olan İlgazi'ye bir süre sonra katıldı. Esârib'in ardından Zerdenâ Kalesi ele geçirildi. Türk ordusu bu savaşlarda ganimet elde etti. Kudüs kralı Trablus kontundan da yardım alıp Tel Dânis'e geldi (513/1119). Tuğtegin, Trablus Kontluğu askerini püskürttü ve Zerdenâ Kalesi'ni hedef alan Haçlı birliğini pusuya düşürerek yenilgiye uğrattı. Tuğtegin 515'te (1121) Haçlılar'a karşı çok başarılı bir sefer daha yaptı. Elde ettiği ganimetlerin bir kısmını Halife Müsterşid-Billâh'a ve Sultan Sencer'e gönderdi. 517 Rebülevvel ayı sonunda (Mayıs 1123) Humus'u geri alma girişimi sonuçsuz kaldı. Fakat aynı yıl Hama'yı zaptetti. Haçlılar'ın Sûr'u kuşatacağını öğrenen Fâtımî Halifesi Âmir-Biahkâmillâh şehrin valilik menşurunu Tuğtegin'e gönderip atabegliğin güvenliği bakımından çok önemli olan bu şehri onun himayesine bıraktı. Haçlılar denizden takviye alarak Sûr'u kuşattılar. Tuğtegin, Mısır'dan beklenen yardım gelmeyince kıtlık yüzünden şehrin teslim edilmesine karar verdi (518/1124).

519 (1125) yılında Halep'i ele geçirerek Haçlılar'la komşu olan Musul Valisi Aksungur el-Porsuki, Halep'in güvenliği açısından Haçlılar'a karşı daha etkili bir politika izleme düşüncesiyle bahar aylarında ileri harekâta başladı. Yardımını istediği Tuğtegin ile Hama'da buluştuktan sonra Keferât'ı aldı. Halep yakınlarındaki Azâz'a geldiklerinde Kudüs Kralı II. Baudouin önlere çıktı. Birkaç küçük çatışmanın ardından Haçlılar'ın taktik gereği çekilmesi Türk ordusunun düzenini bozdu. Şiddetli çarpışmalarda iki taraf da ağır kayıplara uğradı. Aksungur ve Tuğtegin yenilip çekilirken Haçlılar kendilerinde onları takip edecek güç bulamadılar. Ancak kral Kudüs'e dönmeyip Dimaşk Atabegliği topraklarına saldırdı. Âcil yardım talebinde bulunan Tuğtegin, Zilhicce 519'da (Ocak 1126) Mercüssuffer'de Haçlılar'la savaşa girdi. Haçlı piyadeleri büyük kayıplar verirken Türk süvarileri bozguna uğradı. Tuğtegin, Trablus Kontu Pons'un Rafeniye muhasarasına müdahale edemeyince atabegliğe ait bu önemli sınır şehri Haçlılar'ın eline düştü. Zor durumda kalan Tuğtegin, 520'de (1126) Bâtınîler'le iş birliği yaparak Haçlılar'a karşı bir üs şeklinde kullan-

maları için Banyas Kalesi'ni onlara verdi. Bir yıla yakın bir süre hasta yatan Tuğtegin, atabegliğini ileri gelenlerini toplayıp yerine oğlu Tâcû'l-Mülûk Börî'nin geçmesini vasiyet etti. 8 Safer 522'de (12 Şubat 1128) Dimaşk'ta öldü. Haçlılar'la yaptığı cihadla tanınmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

İbnü'l-Kalânîsi, *Târîhu Dimaşk* (Amedroz), s. 130-131, 134-136, 139, 142, 144-151, 156-218; İbn Asâkir, *Vülâtü Dimaşk fi'l-'ahdi's-Selcûki* (nşr. Selâhaddin el-Müneccid), Beyrut 1981, s. 20-21; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, 443, 594, 647; ayrıca bk. İndeks; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-haleb*, II, 186-189, 232-233; ayrıca bk. İndeks; Muammer Kemal Özergin, *Dimaşk Melikliği ve Dimaşk Atabegî Zahireddin Toğtegin* (doçentlik tezi, Dimaşk Atabegliği (Toğteginliler), İstanbul 1985; Abdülkerim Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, Ankara 1990, bk. İndeks; Şâkir Mustafa, "Tuğtekin: Re'sû'l-üsreti'l-Bürîyye ve mü'essisü'n-nizâmi'l-Atâbekî", *Mecelletü Külliyyeti'l-âdab ve't-terbiye*, sy. 2, Küveyt 1972, s. 35-87; Ali Sevim, "Tuğtegin", *İA*, XII/2, s. 44-46; Anne-Marie Ed-dé, "Tuğtegin", *EP* (İng.), X, 600.

GÜLAY ÖĞÜN BEZER

TUĞTEGİNLİLER

**Dimaşk merkez olmak üzere
bu yöredeki bazı şehirlerde
hüküm süren
bir Türk-İslâm hânedanı
(1104-1154).**

Tuğteginliler'in (Toğteginliler, Böriler, Dimaşk Atabegliği) kurucusu Tuğtegin'dir. Hânedanın adı Arapça kaynaklarda Bürîyye şeklinde yer almadığı halde ilk defa 1893'te yayımlanan *The Mohammadan Dynasties* adlı eserinde (s. 161) Stanley Lane Pool, ardından Zambaur ve Haçlı seferleri tarihiyle uğraşan tarihçiler bu adı Tuğtegin'in oğlu Börî'ye nisbetle Bürîyye, Bürîds, Burides şeklinde kaydetmişlerdir.

Tuğtegin'in 522'de (1128) vefatıyla yerine oğlu Börî geçti. Bâtınîler, Tuğtegin'in ölümünü fırsat bilerek Haçlılar'la, Sûr'un kendilerine verilmesi şartıyla onların Dimaşk'ı zaptına yardım etmek üzere gizli bir antlaşma yaptılar. Ancak Börî, Bâtınîler'i şiddetli bir şekilde cezalandırdı (523/1129). Bâtınî desteğinden mahrum kalmalarına rağmen ilerlemeye devam eden Haçlılar Dimaşk'ı kuşattılar; yağmaya çıkan 1000 kişilik bir Haçlı kuvveti Börî'nin müdahalesiyle imha edilince çekilmek zorunda kaldılar. 521'de (1127) Irak Selçuklu sultanı tarafından Musul valiliğine tayin edilen Atabeg İmâdüddin Zengî bir sü-

re sonra başta Halep olmak üzere bütün Suriye'ye hâkim olmak için mücadeleye girişti. Tuğtegin'in ölümü ona bu yolda büyük fırsat verdi. Zengî Halep'i alınca Haçlılar'a karşı cihad çağrısı yaptı. Dimaşk'tan 500 kişilik bir kuvvet gönderen Börî, Hama valisi olan oğlu Sevinç'e İmâdüddin Zengî'ye katılmasını emretti. Zengî önce iyi karşıladığı Sevinç ve adamlarını daha sonra tutuklattı; böylece korunaksız duruma düşürdüğü Hama'yı zaptetti (Şevval 524 / Eylül 1130). Dimaşk'ta Bâtınîler'e karşı yürüttüğü mücadele sebebiyle onların hedefi haline gelen Börî, bütün tedbirlerine rağmen 525'te (1131) suikasta uğramaktan kurtulamadı. Yaraları yüzünden son bir yılını hasta olarak geçirdi ve 21 Receb 526'da (7 Haziran 1132) Dimaşk'ta vefat etti. Yerine geçen oğlu Şemsülmülûk İsmâil'in ilk işi Bâtınîler'in Haçlılar'a terkettiği Banyas şehrini geri almak oldu (Safer 527 / Aralık 1132). Ardından Zengî'nin Haçlılar'la uğraşmasından faydalanıp Hama'yı da geri aldı (Şevval 527 / Ağustos 1133). Şeyzer'i kuşatan İsmâil Akkâ, Nâsıra ve Taberiye bölgelerine düzenlediği akınlardan zengin ganimetlerle geri döndü. Şemsülmülûk İsmâil, başarılı bir dış siyaset izlemesine rağmen sert yönetimi ve koyduğu ağır vergiler yüzünden halk tarafından sevilmiyordu. Bir av partisinde suikasta uğraması onu daha da acımasız hale getirdi. Atabegliğinin bazı ileri gelenlerini ve kardeşi Sevinç'i ortadan kaldırdı. Dimaşk'ı kendisine teslim etmek üzere İmâdüddin Zengî'yi davet eden İsmâil'in bu teşebbüsü annesi Zümrüd Hatun'un emriyle öldürülmesine yol açtı (14 Rebü'lâhir 529 / 1 Şubat 1135).

İsmâil'in yerine kardeşi Şehâbeddin Mahmud atabeg oldu. Bu arada İmâdüddin Zengî, İsmâil'in davetini bahane ederek Dimaşk önlere geldi. Zengî'nin elçilerini iyi karşılayan Şehâbeddin Mahmud ondan geri dönmesini istedi. Dimaşk'ın dış mahallerinde cereyan eden küçük çaplı çarpışmalardan bir netice alamayacağını anlayan Zengî, Şehâbeddin Mahmud'un hutbeyi atabeg olduğu Irak Selçuklu Meliki Alparslan b. Mahmûd adına okutması şartıyla çekilmeye razı oldu. Bu olayın ardından Zengî'nin tehdit ettiği Humus hâkimi Humârtaş şehri Şehâbeddin Mahmud'a bıraktı. Mahmud, Humus'u kuvvetli bir garnizon haline getirdi ve erzak stoklarıyla takviye etti. Zengî, bütün Suriye'yi savaşa alamayacağını anlayıp barış yoluyla bazı teşebbüslerde bulunmaya karar verdi. Mahmud'a elçiler yollayarak annesi Zümrüd Hatun ile evlenmek istediğini

TUĞTEGINLİLER

bildirdi; Zengî'nin bu teklifi kabul edildi. Humus, Zümrüd Hatun'un çeyizi olarak Musul Atabegliği'ne bırakıldı (Ramazan 532 / Mayıs 1138). 531'de (1137) Türkmenler'le takviye edilen Tuğteginli ordusu Emîr Bazvac kumandasında Trablus Kontluğu topraklarına girdi. Kont Pons ile Bîshop Gerald esir alındı, birçok ganimet elde edildi. Emîr Bazvac aynı yıl Kudüs Krallığı'na ait Nablus'a, iç kaleye sığınanların canını kurtarabildiği ve şehrin büyük ölçüde yağmalandığı bir sefer daha düzenledi. Mahmud da Haçlılar'ın Banyas çevresini yağmalamaları üzerine bizzat sefere çıktı, Haçlılar geri çekilince Dimaşk'a döndü. Mahmud kısa bir süre sonra Ermeni asıllı üç hizmetkârı tarafından uyurken öldürüldü (23 Şevval 533 / 23 Haziran 1139). Bu olayın sipehsâlâr Muînüddin Üner ile Mahmud'un kardeşi Cemâleddin Muhammed'in tertibi olduğuna dair bazı ip uçları vardır (İbnü'l-Kalânîsî, s. 268-269).

Muînüddin Üner, Mahmud'un Ba'lebek valisi olan kardeşi Cemâleddin Muhammed'i Dimaşk'a getirtip tahta oturttu, kendisi de vezirliğe tayin edildi. Öte yandan Cemâleddin Muhammed'in İmâdüddin Zengî'ye sığınan kardeşi Behramşah ve annesi Zümrüd Hatun, Zengî'yi Dimaşk'ı zaptetmeye teşvik ediyordu. Zengî hemen Dimaşk Atabegliği topraklarına girdi ve şiddetli bir muhasara neticesinde Ba'lebek'i zaptetti (534/1139). Buradan Dimaşk'a yürüdü, Cemâleddin'e Dimaşk karşılığında istediği bir yeri vermeyi teklif etti; ancak teklif reddedildi. Zengî, içeriye soktuğu casustan kendisine karşı şiddetli bir direniş olacağını öğrenip şehri kuşatmaktan vazgeçti. Cemâleddin Muhammed bu olaydan kısa bir süre sonra yakalandığı hastalıktan kurtulamayıp öldü (8 Şâban 534 / 29 Mart 1140).

Üner onun yerine oğlu Mücîrüddin Abak'ı atabeg ilân etti. Dimaşk'ta meydana gelen bu değişiklik üzerine İmâdüddin Zengî bir defa daha şehri alma girişiminde bulundu. Üner, Kudüs Kralı Fulk ile yılda 20.000 dinar ödenmesi ve Zengî'nin zaptettiği Banyas'ın geri alındıktan sonra Haçlılar'a terkedilmesi şartıyla anlaşma yaptı. Kral da Üner'e askerî yardımda bulunacaktı. Dimaşk, Antakya ve Trablusşam kuvvetlerinin ortak harekâtıyla Banyas alınıp Haçlılar'a bırakıldı. Ancak Zengî, Dimaşk'ı kuşatmaktan vazgeçmedi. Haçlılar'ın desteğine rağmen Zengî'nin şehrin iâşe imkânlarını neredeyse yok etmesi karşısında Abak, adını hutbede okutmak suretiyle Zengî'nin hâkimiyetini kabul etmeye mecbur kaldı. Üner daha sonra İmâdüddin Zen-

gî'nin öldürülmesinden yararlanıp Ba'lebek'i geri aldı (541/1146). Babasının Halep ve civarındaki topraklarına hâkim olan Nûreddin Mahmud Zengî, Haçlı tehlikesi yüzünden kendini Dimaşk yönünde emniyet altına almak istiyordu. Bundan dolayı Abak ile bir dostluk antlaşması yaptı. Vezir Üner, Havran'da bulunan Sarhad Kale-si'ni muhasara ettiği sırada bizzat yardımına geldi. Şehrin valisi Altuntaş, Kudüs kralından yardım isteyince Haçlılar harekete geçtiler, fakat Bara'da müttefik Türk kuvvetlerine yenildiler. Busrâ ve Sarhad atabegliğinin topraklarına katıldı (Muharem 542 / Haziran 1147).

Urfa'nın fethi üzerine başlatılan II. Haçlı Seferi'ne katılan ordular hem Nûreddin Mahmud Zengî hem de Dimaşk Atabegliği ile savaşmaya karar verdi. Haçlı ordusunun ilk hedefinin Dimaşk olması ihtimaline karşı surlar tahkim edilirken düşmanın iâşe imkânları yok ediliyordu. Kabalık bir Haçlı ordusu 543'te (1148) şehri kuşattı. Emîr Üner bir yandan komşu idarecilerden yardım isterken diğer yandan çeşitli vesilelerle Haçlı kont ve liderlerinin gönlünü alıp kuşatmanın gevşetilmesini sağladı. Dimaşk önlerinde çok uzun zaman kaybeden Haçlılar yiyecekleri azalınca geri çekildiler. Alman imparatoru ve Fransa kralı ülkelerine döndü. Nûreddin Mahmud, Antakya bölgesinde akınlara devam ettiği sırada Kudüs Krallığı'na bağlı kuvvetler Dimaşk'a bağlı yerleri yağmaladı. Atabeg Abak, Musul ve Halep atabeglikleriyle ittifakına rağmen onlardan gelebilecek tehditlere karşı Haçlılar'la ilişkilerini düzeltmek istiyordu. Bu amaçla Kral III. Baudouin ile iki yıllık bir barış antlaşması imzalandı (544/1149). Öte yandan Nûreddin Mahmud'un Antakya'ya düzenlediği sefere yardımcı birlikler gönderdi.

Abak, Muînüddin Üner'in Rebîülâhîr 544'te (Ağustos 1149) ölümüyle yetkileri kendi eline aldı. Bu durum Dimaşk'ta şehir reisinin başlattığı bir isyana sebebiyet verdi. Bu gelişme Nûreddin Mahmud için bir fırsat teşkil etti. Nûreddin bir yandan Abak'ın emîrlerini kendi saflarına çekti, diğer yandan Haçlılar'a karşı bir sefer için 1000 kişilik kuvvet verilmesini istedi; böylece şehrin savunmasını zayıflatmayı planlıyordu. Abak, yardım çağrısına Kudüs kralı ile yaptığı antlaşmayı ihlâl edeceği için olumsuz cevap verdi. Zilhicce 544'te (Nisan 1150) Dimaşk'ı kuşatan Nûreddin Mahmud, Haçlılar'ın müdahale etmesi ihtimaline karşı hâkimiyetinin tanınması şartıyla Abak'la anlaştı. Böylece Abak'ın atabegliği Nûreddin Mahmud'un tâbiyetine girmiş

oluyordu. Nûreddin Mahmud'un ertesi yıl Dimaşk'ı alma teşebbüsü Kudüs Krallığı kuvvetlerinin Abak'a yardıma gelmesi üzerine başarısızlığa uğradı. Nûreddin, Dimaşk'tan çekildikten sonra da akınlara devam etti. Neticede Nûreddin Mahmud'un Dimaşk'taki egemenlik hakkını güçlendiren ve Abak'ın onun nâibi konumuna düşüren bir antlaşma yapıldı (10 Rebîülâhîr 546 / 27 Temmuz 1151). Abak, Nûreddin Mahmud'un Fâtımîler'e ait Askalan'ı zaptı sırasında onun yanında yer almakla birlikte Dimaşk'ın tehdit altına girdiğini gö-rerek Kudüs kralı ile yeniden temasa geçti. Abak'ın bu tutumu şehirde huzursuzluğa yol açtı. Adamları vasıtasıyla olayları yakından izleyen Nûreddin Mahmud Saffer 549'da (Nisan 1154) şehri kendi topraklarına kattı. Abak'ın şahsî mallarını alıp Bâlis'e gitmesine izin verdi. Bağdat'a giderek halifenin himayesine giren Abak ölünceye kadar (564/1169) burada yaşadı. Nûreddin Mahmud'un Dimaşk'ı ele geçirmesi ve atabegliğe bağlı diğer şehirlerin teslim olmasıyla Tuğteginliler hânedanı tarihe karıştı.

Tuğteginliler elli yıl boyunca Suriye ve Filistin'de Haçlılar'a karşı bir kalkan vazifesi yapmış, Antakya'dan Kudüs'e kadar uzanan bölgenin Haçlılar'ın elinde birleşmesine engel olmuştur. Tuğteginli atabegleri ekonomik ve sosyal hayatı geliştirmek için büyük çaba sarfetmiştir. Büyük Selçuklu Devleti zamanında ivme kazanan medrese inşası geleneği Tuğteginliler zamanında da sürdürülmüş, Dimaşk'ta Hanefî, Şâfiî ve Hanbelîler için birçok medrese yaptırılmıştır. Emînüddeve Gümüştegin, Muînüddin Üner, Nâsırüddeve Tarhan, Emîr Mücâhidüddin Bozan, Şerefülislâm Ebü'l-Kâsım İbnü'l-Hanbelî, Emîr Üner'in kızı İsmet Hatun, Cârûh et-Türk-mânî, Mismâr el-Hilâlî'nin yaptırdığı medreseler bunlar arasında sayılabilir. Atabeg Böri'nin hanımı Saffetülmülk Zümrüd Hatun da Dimaşk'ta Kur'an ve hadis tahsil etmiş, kelâm ilmiyle ilgilenmiş ve bir medrese yaptırmıştır. Tuğteginliler zamanında Ebü'lşhak İbrâhim b. Osman el-Gazzî, İbnü'l-Ebbâr Ebü Muhammed Hasan b. Yahyâ, İbn Kuseym el-Hamevî, İbn Münîr et-Trablusî, Ebü Abdullah Muhammed b. Nasr el-Kayserânî, Ebü'l-Hasan b. Ebü'l-Hayr ed-Dimaşkî ve Ebü'l-Hasan Şem-seddin Ali b. Servân el-Kindî gibi çok sayıda edip ve şair yetişmiş, bunlar kasidelerinde atabegleri övmüştür. İbnü'l-Kalânîsî ile Ebü'l-Kâsım İbn Asâkir'in dönemin meşhur tarihçileri arasında seçkin bir yeri vardır. Dimaşk'ta ilk hastahane Melik Du-

kak zamanında yapılmıştır. Saffetülmülk, Kubbetü't-Tavâvis ve Zümrüd Hatun Mescidi adıyla anılan iki mescid, Vezir Mezdegânî iki minareli büyük bir mescid inşa ettirmiştir. Sarhad Valisi Mücâhidüddin Bozan, Mescidü'n-nakkâş adıyla bilinen bir mescid yaptırmıştır. Suriye'nin en büyük ve en önemli yerleşim merkezi olan Dimaşk'ta canlı bir ticaret ve sanayi hayatı vardı. Tarla ve bahçelerin sulanması için su kanalları ve su dolapları kurulmuştur. Tuğtegin, şehrin kenar mahallelerindeki araziye halka dağıtarak burada ziraatın gelişmesi ve halkın refah seviyesinin artması için çalışmıştır. Melik Dukak ve Atabeg Tuğtegin, Dimaşk civarında deri imalâthaneleri kurmuşlardı. Şehirde ayrıca iki demir ve bir cam eritme fırını, zeytinyağı ve susam yağı atölyeleri bulunuyordu. VI. (XII.) yüzyılda Dimaşk'ta kâğıt sanayinde büyük gelişme olmuştur. Bu dönemde Dimaşk'ta buğday sapından kâğıt üreten iki kâğıt imalâthanesinin varlığı bilinmektedir. Sermin'de sabun, Cebelisümmâk'ta mutfak malzemeleri yapan atölyeler, şehir merkezinde dokuma tezgâhları, deri ve demir işleyen imalâthane ve iş yerleri vardı.

TUĞTEGINLİLER (Dimaşk Atabegleri)

Tuğtegin	498 (1104)
Böri	522 (1128)
İsmâil	526 (1132)
Mahmud	529 (1135)
Muhammed	533 (1139)
Abak	534-549 (1140-1154)

BİBLİYOGRAFYA :

İbnü'l-Kalânîsi, *Târîhu Dimaşk* (Amedroz), s. 131-140, 158-165, 193-197; ayrıca bk. İndeks; İbn Asâkir, *Vülâtü Dimaşk fi'l-'ahdi's-Selcûki* (nşr. Selâhaddin el-Müneccid), Beyrut 1981, s. 20-21; İbnü'l-Ezrak el-Fârikî, *Târîhu Meyyâfârikîn ve Âmid* (nşr. Bedevî Abdüllatif Avad), Kahire 1959, s. 236-237, 239; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, 37-38, 248-269, 443-467; ayrıca bk. İndeks; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-haleb*, II, 186-189, 232-233; ayrıca bk. İndeks; İbn Hallikân, *Vefeyât*, I, 296; Ebü'l-Ferec, *Târîh*, II, 351-352, 356; *Urfa'lı Mateos Vekâyi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)* (nşr. ve trc. H. D. Andreasyan), Ankara 1962, s. 192, 252, 257-258, 281, 282, 284, 287; S. Lane-Pool, *The Mohammadan Dynasties*, Westminster 1893 → Beirut 1966, s. 161; Muammer Kemal Özergin, *Dimaşk Melikliği ve Dimaşk Atabegi Zahireddin Toğtegin* (doçentlik tezi, 1965), İÜ Ed. Fak.; N. Elisséeff, *Nûr ad-Din*, Damas 1967, II, tür.yer.; III, bk. dizin; Zambaur, *Manuel*, s. 225; İşin Demirkent, *Urfa Haçlı Kontlu-*

ğu Tarihi: 1098'den 1118'e Kadar, İstanbul 1974, s. 121-128; Coşkun Alptekin, *The Reign of Zangi*, Erzurum 1978, s. 34, 35, 58-59, 62; a.mlf., *Dimaşk Atabegliği (Toğteginliler)*, İstanbul 1985; Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, Ankara 1984, s. 166-173, 246-249, 254-260; a.mlf., "Tuğtegin", *İA*, XII/2, s. 44-46; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, I, 165, 169; II, bk. İndeks; Jamal al-Zanki, *The Emirate of Damascus in the Early Crusading Period (488-549/1095-1154)*, (doktora tezi, 1989), University of St. Andrews; Abdülkerim Özyayın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, Ankara 1990, s. 102-108, 109-116, 123-126, 128-129, 135, 137; J. M. Mouton, *Damas et sa principauté sous les saljoukides et les bourides: 468-549/1076-1154*, Le Caire 1994; B. Lewis, *Haşşiler* (trc. Ali Aktan), İstanbul 1995, s. 89-90, 91; Taef Kamal el-Azhari, *The Saljuqs of Syria: During the Crusades 463-549 A.H./1070-1154 A.D.*, Berlin 1997, tür.yer.; Şâkir Mustafa, "Tuğtekin: Re'sû'l-üsreti'l-Bürîyye ve mü'essisi'n-nizâmi'l-Atâbekî", *Mecelletü Külliyyeti'l-âdâb ve t-terbiye*, sy. 2, Küveyt 1972, s. 35-87; Anne-Marie Ed-dé, "Tuğhtigin", *EI²* (İng.), X, 600.

GÜLAY ÖĞÜN BEZER

TUHF-E HATTÂTİN

(تحفة خطاطين)

Müstakimzâde
Süleyman Sâdeddin Efendi'nin
(ö. 1202/1788)
hat ve hattatlara dair eseri.

Osmanlılar'da hüsn-i hat ve hattatlar hakkında *Menâkıb-ı Hünverân*, *Gülzâr-ı Savâb*, *Devhatü'l-küttâb* adlı kitaplardan sonra konusunda yazılmış en kapsamlı eserdir. Müstakimzâde ilim tahsilinin yanı sıra sülüs-nesih yazılarını Eğri-kapılı Mehmed Râsim, ta'lik hattını Fındıkzâde İbrâhim, Kâtibzâde Mehmed Refî ve Dedezâde Mehmed efendilerden meşketmiştir. Geçimini yazma kitap istinsahıyla sağladığından -kendi ifadesiyle- ancak "okunabilir yazı yazmayı imkân nisbetinde" öğrenebilmiştir. Zamanımıza ulaşan bir hüsn-i hat örneği yoktur. Müstakimzâde imzasıyla rastlanan hat eserleri onun amcası Müstakimzâde Mustafa Vefâ Efendi'ye aittir. Müstakimzâde'nin en mühim eserleri arasındaki *Tuhfe-i Hattâtîn*'in ismi aynı zamanda yazılmaya başlandığı 1173 (1759-60) tarihini ebced hesabıyla göstermektedir. Esasen müellifin hususiyetlerinden biri, eserinde yıl olarak tesbit edilen tarih rakamlarının yanında ebcedle karşılıklarını da bulmasıdır. Verilen tarih çok defa konusuna uygun bir veya birkaç kelimeden ibarettir. Bazan da hiç alâkası bulunmayan, sayı itibarıyla ebcede uyması yeterli görülen bir kelime ola-

bilir. Müstakimzâde çeşitli tarihler düşürür, hattatlar için başkaları tarafından söylenilmiş tarih mısralarını da nakleder. Böylece *Tuhfe-i Hattâtîn*'de ebcedle tesbit edilmiş binlerce tarih karşılığı bulunmaktadır. Müellif *Tuhfe*'yi hazırlarken 170'i aşkın yazma eserden faydalanmış, bunları ya müellifin ya da kitabın adını veya her ikisini yazarak belirtmiştir. Bir kısmı artık bilinmeyen bu eserleri incelediği, hatta *Gülzâr-ı Savâb*, *Devhatü'l-küttâb* gibi bazılarını kütüphanesi için önceden istinsah ettiği anlaşılmaktadır. Zaman zaman kaynaklardaki hatalara işaret ederek bunları tashih etmiştir. Osmanlı devri için şifahî tesbitleri de ayrı bir gayret gerektirmiştir.

Kendi döneminden önceki on bir asırlık İslâm tarihinde yetişmiş kalem ehlini kaynaklardan tesbit eden Müstakimzâde, "emsalsiz bir hat-şinâs" vasfıyla andığı Kirişçizâde Yahyâ'dan *Tuhfe*'deki mâlûmatın toplanmasında gördüğü yardımı da belirtmektedir (s. 579). Müellif, eski hattatları yazarken uygulayamadığı bir ilkeyi Osmanlı hattatları hakkında gerçekleştirmiş ve hiç olmazsa bir eserini bile görmediği kimseler için müstakil hal tercümesi vermemiştir. Bu hususa örnek olarak kitaptaki şu hâşiyeye gösterilebilir (s. 144): "Elsiz ve ayaksız bir garibin Bolu'dan İstanbul'a gelip Suyolcuzâde'den hat öğrendikten sonra padişahın huzurunda yazarak ihсанlara nâil olması keyfiyetine kendisinin *Râşid Târîhi*'nde rastladığını belirtmiş, "Lâkin bir eser ibkası vâki olmamakla dercolunmadı" cümlesiyle, bu hattata ancak hâşiyede yer vermiştir.

Eserde Müstakimzâde'nin faydalandığı kaynaklardan veya şahsî dalgınlığından doğan bazı hatalar vardır. Kilisli Rifat Bilge, *Mu'cemü'l-büldân* adlı eserin Yâkût el-Hamevî'ye ait olduğu halde *Tuhfe*'de (s. 577) Yâkût-ı Mevsilî'ye nisbet edildiğini (*Gülzâr-ı Savâb*, s. 40), İbnü'l-Bewâb'ın İbnü's-Sitrî olan diğer ismini Müstakimzâde'nin (*Tuhfe-i Hattâtîn*, s. 331) İbnü's-Şerî diye tesbit ettiğini (*Gülzâr-ı Savâb*, s. 43) yazmaktadır. *Devhatü'l-küttâb*'ın 14-15. sayfalarındaki hâşiyelerde *Tuhfe*'nin 67 ve 124. sayfalarında görülen iki hataya işaret edilmektedir. Ayrıca eserde şu yanlışlar göze çarpmaktadır: 1. Süleymaniye'deki Mimar Sinan Sebili ve Merkadî'nin hatı Ahmed Karahisârî'ye ait olamaz (s. 94), çünkü kendisi 963'te (1556) vefat etmiştir, halbuki bunlar 996 (1588) tarihli. 2. II. Bayezid'in tahta çıkmadan önce hacca gittiği sadece *Karamanî Târîhi*'ne daya-